

Ermeni sülaleleri.

Tarihte “Büyük Ermenistan” diye bir devlet hiç var olmamış; bazı devletler eyaletlerine “Armin Satraplığı”, “Armenia Marzpanlığı”, “el-Erminiye Emirliği” gibi adlar vermiştir. Çeşitli tarihi bölgesel ve coğrafi isimler vardır: Mısır, Suriye, Pers, Kapadokya, Küçük Armenia, Büyük Armeniya, Medya, Pers, Baktriya, Partiya, Atropatena, Kafkas Albanyası, Mezopotamya, Anadolu ve daha fazlası. Bazıları kaybolmuş ve yenileri ortaya çıkmıştır.

19. yüzyılda nüfus sayımları aracılığıyla insanları kaydetmenin gerekli olduğu anlaşılmış ve soy isimleri de resmi olarak o dönem verilmeye başlamıştır. Daha sonra isimlerin yanı sıra soyadlarının da belirtildiği kimlikler/pasaportlar ortaya çıkmıştır.

Ermeni soyadlarının en çok bilineni, sonunda “-yan” ile bitenlerdir. Bir iddiaya göre bu, Hint-Avrupa dil kurumuna ait olan “-in” ekidir. Başka bir iddiaya göre ise “-yan” ekinin Farsça “arian” (aryan) kelimesinden geldiği söylenmektedir. Ermeni dilbilimcilerine göre bu tür soy isimleri, herhangi bir kökene ait ve eski bir ek olan “-yants” (*onts, unts*) ekinden gelmektedir. Temel olarak Ermenilerin soyadları, aidiyeti ifade eden eklerinin eklendiği önemli bir kabile atasının adından gelir. Bunlar genellikle “-eants”, ardından “-ents”, “-yants” ve “-yan” ekleridir. Zamanla birçok Ermeni soyadının sonundaki “ts” takısı kaybolmuştur.

Bilindiği gibi soyadı “-yan” ile bitenler yalnızca Ermeniler değildir. Örneğin Yezidi Kürtler ve Moldovalıların yanı sıra bazı Farsça ve Azeri (İran’da yaşayan Azeriler) soyadları da vardır ki bunlar “-yan” takısına benzer şekilde “-ian” eki ile yazılmaktadır. Yine aynı şekilde “-yan” takısıyla biten Yahudi soyadları da vardır. İkinci Dünya Savaşı (1939-1945) sırasında birçok Yahudi, Nazi zulmünden kurtulmak için Ermeni soyadını almıştır.

Ermeni halkı, kilise tarafından Partların parçalarından inşa edilmiştir. Bu nedenle birçok isim ve soy ismin sonları eski Pers Part soyundan gelenlerden de geçmiştir. Yüzyıllar içinde “-i”, “-ni”, “-uni”, “-ian”, “-unts”, “-yants” vb. ekler “-yants” halini almıştır.

Ermeni mitolojisinde genellikle İncil’e atıfta bulunmaktadır. İncil mitolojisine göre Hayk, Fogarma’nın soyundan gelmektedir. Efsaneye göre dev Hayk, Mezopotamya’dan 300 erkek ve aileleriyle birlikte Van Gölü kıyılarına gelmiş; üç göl olan Van, Sevan ve Urmiye arasında kendi devletinin sınırlarını çizmiştir.

Ancak kısa süre sonra Hayk ile onun kurduğu arlığı işgal eden Babil'in hükümdarı Zorba Bel arasında Hayots Dzor'da (şimdiki Gürpınar ilçesinin Güzelsu köyü, Van, Türkiye) gerçekleşen savaşta Hayk Bel'i ok atışı ile öldürmüş ve böylece Hayk, Ermeni krallığının kurucusu olmuştur.

Aykazuni (Haikidler, Aykidler veya Gaykidler).

"Haykh/Hayq" – M.. 2492'den bugüne Ermenilerin kendilerince ülkelerinin adı, yani Hayastan (Ermenistan). "Hay" (Ermeni) da Ermeni halkına verilen adıdır.

Geçmişte Ermenilerin, lkelerinin adının eř anlamlısı olarak meydana getirdiği Armenia ismi, ilk olarak Ermeni kralı Hayk'ın torunlarından birinin adından türemiş olup "Aram" yahut "Aramanyak" adından gelmektedir. Bütün bu isimlerin ise günümüz Ermenileriyle ilgisi bulunmayıp efsaneden ibarettir.

Ermeni tarihçiler eski Urartu Devleti'ni de (M.. 860-590) Ermenistan olarak kabul etmektedir. Urartu, Küçük Asya'nın doğu kesiminde (bugünkü Türkiye'nin doğu kısmı, İran'ın kuzeybatısı, Ermenistan, Nahçıvan zerk Cumhuriyeti, Azerbaycan) bulunmaktaydı. M.. 5. yüzyıl ile M.S. 5. yüzyıl arasında kalan döneme ait arkeolojik verilerin kıtlığı göz önüne alındığında, Doğu Anadolu yaylalarına ait dilbilimsel ve antropolojik veriler, çalışmalara temel teşkil etmiştir. Urartu Devleti'nin Ermenilere ait olmadığını kanıtlayan ilk bilim adamı Rus Dyakonov (dilbilimci, eski yazılar uzmanı, Sümer dili, Eski Doğu tarihi, 1915-1999) olmuştur. Dyakonov'un teorisi esas alındığı takdirde tüm Ermeni tarihi mitolojisi varlık zeminini kaybetmektedir.

Yervandid ailesinin Ermenilerin ilk kralları olduğunu ileri süren Ermeni tarihçiler de mevcuttur. Yervand Hanedanlığı (Orontidler, Yervanduni veya Yervandakanlar, M.. 570-200 yılları arası) Pers Ahameniş ve Makedon satrapları döneminde var olmuştur. Antik tarihçi ve coğrafyacı Strabon'a göre (M.. 64 – M.S. 24) bu hanedanlık, Pers asilzade Büyük Hydarnes'in soyundan geliyordu.

Herkes 300 Spartalı hakkında filmi izlemiştir. Kral Leonidas tarafından yönetilen en iyi 300 Spartalı savaşcının Serhas komutasındaki binlerce Pers ordusuna karşı kahramanca başarısı hakkında filmidir.

I. Serhas (Ahameniş İmparatorluğu'nun şehinşahi, M.. 486-465) döneminde Genç Hydarnes (Büyük Hydarnes'in oğlu), M.. 480'de Yunanistan'a karşı gerçekleştirilen ikinci Pers harektının komutanlarından biri olmuştur. Termopylae Savaşı'nın ilk günlerinde Hydarnes, "lmszleri" Leonidas'ın

Spartalıların falanksına karşı yönetmiş, ancak sistemlerini kırma girişimi başarısız olmuştur. İkinci gün, yerel sakin Ephialtes, Spartalılara ihanet ederek Perslere Termopylae çevresindeki gizli keçi yolunu göstermiş; böylece Hydarnes ve onun “ölümsüzleri”, Spartalıları mağlup edebilmiştir.

Diğer bir iddiaya göre ise Hydarnes’in soyu, Seleukos Krallığı’nın (M.Ö. 312 – M.S. 64) Ermenistan eyaletinin satraplığına atadığı Artaksiad Hanedanlığı’ndan (M.Ö. 190 – M.S. 12/14) gelmektedir. Yervandiler ve Artaksiadların kökeni eski Perslere uzanmaktadır.

Güçlü patriarkal aile/kabile yapısı ve gelenekleri, yarı bağımsız kabileler, ekonomik olarak güçlü tapınak mülkleri, özel mülkiyete ait mülkler, toprağa bağlı köleler ve ortak yaşam biçiminin geleneksel normlarına göre yaşayan özgür toprak sahipleri bulunmaktaydı. O dönem uzun bir süreliğine göçebe kabile geleneklerinin kalıntıları korunmuştur.

Nahararlık, Part Krallığı’nın Armenia eyaletinde yaklaşık olarak M.Ö. 250 – M.S. 227 arasında yaygınlaşmıştır. 3. ve 4. yüzyıllarda ise Ermenistan eyaletinde nispeten az sayıda şehir bulunmaktadır. Yerleşimlerin çoğu Hint-Part kökenli olan çeşitli göçebe ailelere ve klanlara ait iken, geri kalanı Suryani-Arami ve Yahudi göçmenlerden oluşmaktaydı. En önemli şehirler Artaşat, Tigranakert ve Vağarşapat idi. Büyük şehirler, atanmış şahıslar tarafından yönetilmekteydi ve doğrudan satrapa bağlıydı. Aynı dönemde daha sonra Ermenistan satraplığının merkezi haline gelen Dvin şehri ortaya çıkmıştır. Artaşat’tan çok uzak olmayan ormandaki bir tepede (Orta Farsçada *dvin*, “tepe” anlamına gelir), eyalet valisi III. Hosrov, etrafına soyluların yerleşmeye başladığı bir saray inşa etmiştir. Aras nehrinin akışındaki değişiklik ve Artaşat çevresinin bataklığı ile bağlantılı olarak yer değişimi başlamıştır.

Erivan’a 30 km mesafede Artaşat, 21 km mesafede Vağarşapat (daha çok Eçmiadzin olarak bilinir) ve 37 km mesafede Dvin şehirleri bulunmaktadır. Artaşat 7. yüzyılda tarihten silinmiş olmakla birlikte 1945’te Azerbaycan’ın Kemerli Köyü’nün adı Artaşat olarak değiştirilmiş ve 1962’de şehir statüsü almıştır. Vağarşapat, 4. yüzyılın sonunda tarihten silinmiş; 1441 yılı sonlarında Ermeni Apostolik Kilisesi içindeki krizin şiddetlenmesi sonucunda katolikosluk, Karakoyunlu Devleti hükümdarı Cihan Şah’ın (1351-1468) izniyle Üçkilise’ye (veya Üç Müezzin’e) devredilmiştir. Karakoyunlular, Azerbaycanlıların ataları olan Oğuz Türklerinin devletidir.

Tigranakert şehrinin konumu, tarihçiler tarafından henüz tam olarak tespit edilememekle birlikte Armenia eyaletinin bir dönem merkezi olan şehir olarak kabul edilmektedir. Tigranakert'in takriben M.S. 78/75 yıllarında Part soyundan gelen II. Tigran tarafından kurulduğu ve Artaşat'ın yerini alarak Ermenistan eyaletinin yeni merkezi haline geldiğini söylemek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Ermeni tarihçiler ise Tigran'ın kendi adını taşıyan en az 7 şehir daha inşa ettiğini iddia etmektedir. Ermeniler, Farsçada "inşa eden", "yaratıcı" anlamına gelen "kert" sözcüğünü genellikle şehir adlarında kullanmaktadır. Tigran'ın kendisi Ermenistan satraplığının Part valisiydi ve şehir adlarının ön eki Part-Farsça dilinden alınmıştır.

Ermeni tarihçiler, bugünkü Türkiye'nin Diyarbakır şehrinin, antik Tigranakert olduğu konusunda mesnetsiz bir varsayımda da bulunmakta; hatta Diyarbakır'da yaşayan Ermenilerin bu şehre "Dikranagerd", kendilerine de "Dikranagerdler" dediğini ileri sürmektedir. Yine Ermeni tarihçilerin bir başka mesnetsiz iddiası da antik Tigranakert'in, bugünkü Azerbaycan'ın Ağdam şehri yakınlarında bulunduğu yönündedir. Antik Tigrankert'in gerçek yeri (konumu) halen daha tartışma konusu olsa da eski dünyada "Amida" adıyla bilinen Diyarbakır'ın Tigranakert olduğundan bahsedilmesi de pek olası değildir. Büyük ihtimalle Tigranakert günümüzdeki Erivan'dan çok uzakta değildi ya da Ermeniler tarafından tasarlanmış hilelerin bir yenisi olduğundan belki de böyle bir şehir hiç olmamıştır.

Diğer şehirlerin çoğu, merkezindeki bir naharar kalesi ve eteğinde bulunan bir yerleşim ile müstahkem noktalardı. Eyaletin yerel nüfusu tarım ve bahçecilikle geçimini sağlamaktaydı. Kasaba halkının bahçeleri ve mahsulleri surların etrafına yerleştirilmişti. Tarımın yanı sıra el sanatlarıyla da uğraşmakta, esnaf ağırlıklı olarak iç piyasa için çalışmakla birlikte metal ürünler ve kumaşlar bazen ihraç da edilmiştir.

Büyük şehirler, dönemin ticaret merkezleri olmuştur. Roma İmparatorluğu ve Pers kervanları Artaşat'a gelmekteydi. Ermenistan eyaleti İran, Mezopotamya, Küçük Asya, Karadeniz limanları, Kartli ve başkenti Mtsheta ile bağlantılıydı. Kale duvarlarının altında kurulan pazarlarda tüccarlar şiddet ve soygundan korunmuştur. Yine de nüfusun büyük kısmı ticaretle uğraşmamış, özellikle köylüler pek rağbet göstermemiştir.

Kent nüfusu etnik ve dinî bakımdan da çeşitli olup, yabancılar şehirlerin yaşamında önemli bir rol oynamıştır. Suriyeliler (Aramiler) ve Yahudiler ağırlıklı olarak tüccar ve tefeci; Persler ise zanaatkârdı. Yabancılar, Doğu'nun başka

yerlerinde olduğu gibi etnik-dinî topluluklar oluşturmuş ve özel mahallelerde yaşamıştır. Şehir valisine bağlı olan kendi büyükleri (yaşlılar, önderler) olmuştur. 4. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise şehirler küçülmeye ve ticaret gerilemeye başlamıştır. Klanların topraklar üzerindeki anlaşmazlıkları, Hristiyanlar ve Zerdüştlar arasındaki dinî çatışmalar ve Bizanslılar ile Sasaniler arasındaki sürekli savaşlar ticari ilişkileri engellemiş ve bölgelerin tek tek bölünmesine neden olmuştur.

Ermeni tarihçiler satrapları ve marzpanları “kral” olarak adlandırmıştır. Satraplık veya marzpanlık bir eyalettir; buna göre satrap veya marzpan ise bir validir. Eyaletteki sınır bölgesinin yöneticilerine “*bdesh*”, şehir başkanına ise “*şahap*” denmiştir. Erken Orta Çağ dönemindeki kalıtsal feodal mülk, “nahararlar” olarak adlandırılmıştır. Naharar ise bir Part asalet unvanıdır. Bugün “naharar” terimi Ermenistan Cumhuriyeti’nde bakanlarla ilgili olarak kullanılmaktadır; yani Ermenistan’da bir bakana “*naharar*”, bakanlığa ise “*naharars*” denmektedir.

“Naharar” terimi, klanın başı (kökün başı) kelimesi olan Farsça “*nakhara*”dan gelmektedir. Başlarda büyük feodal beylere naharar denirken, daha sonraki yıllarda büyük feodal beylere “*işkhan*” adı verilmiş, orta ve küçük feodal beylere naharar denmiştir.

Ermenistan eyaleti büyük mülklere bölünmüştü. Mülkler soylu ailelere aitti ve “*Nakhapet*” (Farsça “sülalenin sahibi, reisi” anlamında) adı verilen ailenin üyelerinden biri tarafından, daha sonra “tanuter” (“evin efendisi” anlamında) olarak bilinen kişi tarafından yönetilmekteydi. Bütün geniş aile bir adama (baş ataya) itaat etmekte, küçük müstahkem köylerde yaşamaktaydı.

Feodal sınıfın tüm temsilcileri özgür, vergi ödemeyen, ancak vasalları olarak vali lehine askerlik yapmak zorunda kalan insanlar olarak kabul edilmekteydi. Hristiyan kilisesinin kendisi en büyük toprak sahibi olduğundan, din adamları da özgür sınıfa dâhil edilmiştir. Sömürülenler sınıfı, özgür olmayanlardan oluşurken; bu sınıfa önce kırsal, daha sonra kentsel nüfus da dâhil olmuştur. Özgür olmayanlar, feodal beylere vergi ödemek ve çeşitli görevleri yerine getirmekle yükümlüydü. Ticarete ise Roma ve Part sikkeleri kullanılmıştır.

Part dili, hem Part krallığının, hem de Armenia satraplığının resmi diliydi. Part dilinin yazımı Aramice'den geliştirilmiştir. Ayrıca birçok Aramice kelime içermektedir. Günlük konuşmada Parthça'nın yanı sıra Suriye-Aramice, Yunanca, İbranice ve bu dillerin birçok farklı lehçesi vardı.

Feodal toprak sahipleri merkezi hükümeti desteklemiştir. Vali ile nahararlar arasındaki ilişkiler “Gyahnamag”a göre (Partlar ve Sasaniler döneminde) düzenlenmiştir. Gyahnamag, Orta Farsçada siyasi ağırlığına ve etkisine göre sıralanan tüm feodal beylerin bir listesi olan “taht tüzüğü” anlamına gelmektedir. Listenin ilk on temsilcisi kalıtsal olarak eyaletteki tüm yüksek mevkilere sahip olan naharar klanlarından (sülalelerinden) oluşmaktaydı. Kıdemli nahararlar olarak kabul edilen bu kişiler otorite ve siyasi meseleler üzerinde büyük etkiye sahip olmuştur. Geri kalan nahararlar ise genç nahararlar olarak bilinirken, ikincil pozisyonları temsil etmelerinden ötürü daha az ağırlığa sahip olmuşlardır. Gyahnamag’da kaydedilenlere göre nahararlar toplantılarda ve ziyafetlerde kıdemlerine göre konumlandırılırdı. Vatan hainliği, ailenin feshi gibi bazı durumlara istinaden kralın, Gahnamag’da bizzat değişiklik yapması mümkündür.

4. yüzyılda birkaç düzine naharar klanı, eyaletin önemli bir bölümüne sahipti. Kalıtsal bir ayrıcalık olarak (miras yoluyla), nahararlara en yüksek makamlar verilmiştir. Mamikoni Sülalesi’nin (klanının) temsilcileri ‘*sparapet*’ (komutan); ‘*gnuni*’, ‘*amatuni*’ ve ‘*azarapet*’ (finans, vergi, ekonomi yöneticisi); ‘*bagratuni*’ (törenlerin efendisi); ‘*khorkhoruni*’ ve ‘*malkhaz*’ (güvenlik müdürü) gibi görevleri üstlenmiştir. ‘*Spanduni*’ adı verilenler mezbahaları işletirken, ‘*havnunci*’ olarak adlandırılanlar şahin avcısı, ‘*cunakan*’ denilenler yazlık evlerin bekçileriydi.

Arşakların Part kraliyet ailesinin temsilcileri, Armenia eyaletinin valiliklerine atanmaktaydı. Arap egemenliğinin başlamasıyla (650 yılı) marzpanlık kaldırılarak emir tarafından yönetilen el-Ermeniyye eyaleti kurulmuş ve Dvin şehri merkez olmuştur. 701 yılından itibaren eyalet “el-Ermeniyya Emirliği” adını almış ve Ermeni aşiret reislerine “işhan” (*işkhan*) diye hitap edilmeye başlanmıştır.

4. yüzyıla gelindiğinde, Armina eyaletinde iki naharar klanı tarih sahnesine çıkarak hâkimiyet için birbiriyle çatışmıştır. Bunlar Artsruni ve Mamikoni klanlarıdır. Artsruniler, Arşakları ortadan kaldırmaya, Zerdüşt dinine geri dönmeye çalışmış ve Sasanileri desteklemiş; Katolikoslarla akraba olan Mamikoniler ise iktidar olmayı arzularken, Hristiyanlığı ve Bizanslıları desteklemiştir.

Vramşapuh (404-414’te Armina eyaletinin marzpanı) aristokrasi ile ilişkiler kurmanın zorluğunu bildiğinden mutlakiyetçi emelleri terk ederek, nahararların çıkarlarını göz önünde bulunduran bir hükümet kurmaya çalışmıştır. Bu konuda

yeterince güçlü olan Vramşapuh, birbiriyle mücadele eden naharar klanları arasındaki ilişkileri düzeltmek üzere çaba göstermiştir. Ayrıca bu klanlar ile Sasaniler arasında da arabuluculuk yapmış ve Bizanslılarla iyi ilişkiler kurmuştur. Ancak en önemli kararı, Mesrop Maştots'u bir alfabe oluşturması için göndermesi olmuştur. Bu, yeni bir ulusun inşası yolunda önemli bir adım olmuştur.

Vramshapuh'tan sonra gelen oğlu IV. Artaşes, deneyimsizliğinden ötürü dengeyi koruyamamış, nahararlar ile iyi geçinememiş ve yargılanmıştır. İşler öyle bir noktaya gelmiştir ki, İran hanedanı nahararların bir yöneticiye ihtiyaç duymadığını anlamıştır. Katolikos Isaac Partev yönetimin yanında yer alsa da kilise yönetimi beğenmemiş ve nahararlar bu mücadeleden üstün çıkmış, Artaşes devrilmiş ve tarihte Partların son izi olan Arşak Hanedanı Armina eyaletinde ortadan kaybolmuştur. 428 yılından sonra ise Armina eyaletinde Sasani klanının temsilcileri marzpan olarak atanmaya başlamıştır.

Bu gelişmelere dair hem bilim adamları arasında hem de sadece eğitimli insanlar arasında farklı yorumlar bulunmaktadır. Bazıları Ermenistan ve Tiridates'in Hristiyanlığı kabul etmesini olağanüstü ve tek gerçek, belki de tüm Ermeni tarihinde ülkelerinin ve medeniyetlerinin başına gelen en iyi olay olarak görürken; diğer kısım ise bahse konu olayların, cesur ve bilgili olmasının yanı sıra saf ve iyi kalpli valiyi aldatmak suretiyle Ermenistan'ın "bağımsızlığının" stratejik kaybına ve topraklarının İran ile Roma arasında bölünmesine yol açan nahararların ve katolikosların bir komplosu olduğuna inanmaktadır. Bu anlamda ilk değerlendirme doğrudur; çünkü Ermenistan (bölgenin coğrafi adı) adı verilen ve daha önce var olmayan yeni bir halkın inşa süreci böylelikle başlamıştır. İkinci değerlendirme ise kesinlikle doğru değildir; zira Ermenistan 1918 yılından önce hiçbir zaman bağımsız olmamıştır.

Ermeni halkının temel yapı taşları Arşak ve Mamikoni hanedanlarıdır. Armina eyaleti üzerindeki kontrolün kaybedilmesi, Partların son desteğinin de ortadan kalkması anlamına gelmekteydi. Arşaklar yöneticilerdi ve valilik görevini yürütmektedirler. Bu hanedanın temsilcileri, Mamikoni klanının temsilcileriyle aile bağları olan katolikoslar olmuştur. Arşaklar; Sasaniler ile iyi geçinememiş, Hristiyanlığı yaymış, diğer naharar diline benzer konuşanlara boyun eğdirmiş ve nihayetinde de Partların parçalarından yeni bir dil ve yeni bir halk inşa etmişlerdir.

Partların yedi büyük ailesi:

Aspakhapet Evi, Apartvaticena (Yezd, İran).

Dahai Evi, Astabena (Goçan, İnan).

Karen Evi, Hyrcania (Gürgen, İnan).

Mihran Evi, Komizena (Simnan, İnan).

Parni Evi, Parthena (Partaunis, antik Nisa kenti kalıntıları Aşkabat, Türkmenistan'a 18 km mesafede).

Sokhay Evi, Margiana (Merv şehri yakınları, Türkmenistan).

Suren Evi, Sakastan (Sistan, İnan).

Surenler

Suren klanı, Partların en asil ve güçlü feodal klanları olan Partia'nın (Haft Khandan Pahlav) yedi büyük hanesinden biriydi. Armina eyaletinin vaftizcisi olan eğitimci Gregory, Suren ailesi mensubuydu. Bu, onun doğuştan gelen adıydı. Suren (Surena) adı, M.Ö. 53 yılında Carrhae (şimdiki Harran, Türkiye) savaşında Roma güçleri tarafından tarihin en korkunç yenilgilerinden birini alan Part ordusunun başkomutanından gelmektedir.

Partların yeminli düşmanı olan komutan ve konsolos Mark Licinius Crassus (Spartacus katliamıyla tanınan kişi) daha sonra yakalanarak öldürülmüştür. Efsaneye göre Surena'nın, popüleritesinden korktuğu ve tahtında gözü olduğunu düşündüğü için Kral II. Orod'un emriyle idam edilmiştir.

Alman Aşkenazı (Orta ve Doğu Avrupa Yahudisi), arkeolog ve İranşinas Ernst Emil Serzfeld (1879-1948), Gondophares Hanedanı'ndan Hint-Part krallarının Suren Evi'nin temsilcileri olduğunu savunmuştur. I. Gondophares (veya I. Gondophernes), şimdiki Afganistan ve Pakistan topraklarında Hint-Partların (M.S. 20-48) kurucusu ve ilk kralıdır. Bu hanedan, Suren adı gibi Ermeni değil, Part soyundan gelmektedir.

Arşaklar

Arşaklar veya Arsaklar, Parnilerin lideri I. Arşak tarafından kurulan eski bir hanedanlıktır. Part Krallığı; Ermenistan, Atropatena, İberya ve Kafkas Arnavutluk'ta hüküm sürmüştür. Arşakların Part-Pers Hanedanı, tarihçiler tarafından genellikle Parthian, Pahlav, Part veya Partian'dan Pehlevîler olarak anılmaktadır. Ermeni tarihçiliğinde *Arshakuni* denen bu topluluğun varlığı 428 yılında sona ermiştir.

I. Arşak, esasen hanedanlığın kurucusudur. Parthia'yı yöneten bu hanedandan taç giymiş ilk kral ise II. Arşak adıyla tahta geçen küçük kardeşi Tiridates'tir. Bu hanedanın temsilcileri, Kafkas Arnavutluk'unda (Azerbaycan), Armenia ve İberya (Gürcistan) eyaletinde iktidarı elinde bulundurmuştur. Arşak Devleti'nin Orta Asya halkları ile yakın bağları bulunmaktaydı.

Parniler veya Aparniler, Doğu İran'da yaşamış eski bir halktır ve Daha konfederasyonunun, muhtemelen Massaget (İskit) grubunun bir parçası olmuştur. Antik dönemde Aral Denizi ve Mangışlak bozkırlarında ve Kopet Dağları'nın kuzey yamaçlarında yaşamışlardır.

Daha (Daae), Antik Çağ'da Orta Asya'da yaşayan Sakaların (Massaget) üç göçebe kabilesinin Farsça konuşan birliğinin ortak adıdır. Massagetler, eski yazarlar tarafından İskit topraklarında yaşayan ve Farsça konuşan göçebe insanlara atıfta bulunmak için kullanılan isimdir. Herodot, çağdaşlarına atıfta bulunarak, bazılarına göre Massagetlerin bir İskit kabilesi olduğunu yazmıştır.

Part Arşak hanedanının kurucusu I. Arşak da Baktriya'dan (şimdiki Tacikistan, Özbekistan ve Afganistan civarındaki topraklar, güneyde Hindukuş sıradağları ile kuzeyde Fergana Vadisi arasındaki tarihi bir bölge) gelmektedir. Persler, Orta Asya'nın göçebeleri olarak kabul edilen Partlarla iyi geçinememiştir.

Mamikoniler (4.-8. yüzyıl)

Ermeni tarihçiler Movses Horenatsi ve Sebeos'a göre Mamikoni klanı Çin kökenlidir. Horenatsi'ye göre Çin prensleri olan Mamik (veya Mamkon) ve Konak adındaki iki kardeş, Çin imparatoruna karşı isyan etmiş ve yenilgiden (180-241) sonra İran'ın ilk şehinşahi (224-241) Sasani Hanedanlığı'ndan olan Pers kralı Erdeşîr-i Bâbekân'a sığınmıştır.

3. yüzyılda Çinli tarihçiler Orta Asya, Afganistan, Pakistan ve Hindistan'ı 'Batı Bölgesi' olarak adlandırmıştır. 30-225 yılları arasında bu topraklarda Kuşan İmparatorluğu hüküm sürmüştür. Kuşanlar, kuzeybatı Çin'den göç eden ve antik Baktriya'ya yerleşen göçebe Hint-Avrupa halklarından oluşmaktadır.

Mamkon ve Konak kardeşler büyük olasılıkla Kuşan İmparatoru I. Vasudev'e ihanet ederek 240 yılı dolaylarında Sasanilerin kuzeybatı Hindistan'ı işgali sırasında Sasani tarafına geçmişlerdir. Bazı bilim adamları, Mamikoni'nin Çin kökenli mitolojisi hakkında bir görüş dile getirmiştir. 18. yüzyıl İngiliz tarihçisi Edward Gibbon (1737-1794), "*The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*" adlı eserinde, Mamikonilerin İskit kökenli olabileceğini öne sürmüştür.

İran ansiklopedisi ise Mamikonilerin kökeninin tam olarak açıklanmadığını belirtmektedir.

Mamikonilerin kendileri Çin bölgesinin kraliyet ailesinden geldiklerini iddia etmiştir. Tarihsel gelenek de Mamikoni ailesinin Çin’le bağlantılı olduğuna işaret etmekte, bir başka iddiada ise Orta Asya’yla bağlantılı oldukları ileri sürülmektedir. Mamikoni klanının Ermeni kökenli olmadığına ilişkin bilgiler, 8. yüzyıldan kalma bir eser olan “Taron Tarihi”nde de bulunur. Ermeni tarihçiliği bu eserin yazarlarını Zenob Glak ve Hovhan Mamikoni olarak kabul etmektedir. Görünüşe göre bu isimler altında “kendi tarih kurgusunun” ilk bölümünü Zenob Glak’a (4. yüzyıl), ikincisini ise Piskopos Ovan Mamikoni’ye (8. yüzyıl) atfeden gizli kişi, aynı kişidir. Bu eser, çeşitli kaynaklardan toplanmış halk hikâyelerinin bir derlemesidir. Eserin asıl amacı Mamikoni naharar sülalesini övmektir. Özellikle ilgi çekici olan, Hindistan’dan gelen göçmenler olarak Ermenistan eyaletine yerleşen, ancak “babalarının inancını” unutmayan ve kurgunun belirttiği gibi Mamikoni ailesini doğuran Gisan ve Demeter efsanesidir.

Mamikoni, Orta Çağ’ın başlarında Ermenistan tarihinde çok önemli ve hatta hâkim bir rol oynayan feodal bir klandır. Ermeni tarihçiliğinde Mamikoni sülalesinin etnik kökeni gizemle, sahtecilikle ve tahrifle örtülüdür.

Ermenice metinler tercüme edildiğinde, Arapların Çinlilerle Türkistan’da ve hatta Kafkasya’da savaştığı düşünülmektedir; ancak Arapların Orta Asya ve Kafkasya’da hayali (sahte) Çinlilerle değil, Türklerle savaştığı iyi bilinmektedir. Tarihsel gerçeklerin utanmazca ve yüzsüzce tahrif edilip manipüle edilmesine bu durum çok iyi bir örnek teşkil etmektedir.

Aile ilk olarak 4. yüzyılın başında Armenia eyaletinde ortaya çıkmış ve önemli bir mevkiye sahip olmuştur. Kalıtsal askeri liderler (*sparapet*) olan bu kişiler, Taron’un büyük bir bölümü (şimdiki Muş ili, Türkiye) ile Taik de (şimdiki Artvin ve Erzurum illerinin bir kısım toprakları, Türkiye) dâhil olmak üzere geniş alanları kontrol etmekteydi.

Küçük boyu nedeniyle “Kotak” (Farsça “kutak”, yani “kısa”) takma adını alan III. Hüsrev, babası Tiridates’in ölümünden sonra 330 yılında Armenia eyaletinin valisi olmuştur. III. Hüsrev, vilayetin nahararlarını bastırmak için silahlı bir müfreze göndermiştir. Vaçe Mamikoni, kendi inisiyatifiyle iki naharar klanını yok ederek mülklerini kiliseye devretmiştir.

Vardan Mamikoni, 388 yılında doğmuştur. Babası, *sparapet* Amazasp Mamikoni; annesi Saakanuş ise ilk katalikos Gregory’nin soyundan gelen

Katolikos Isaac Partev'in kızıdır. Isaac'in ölümünden sonra onun tek kızıyla evli olan Amazasp Mamikoni'ye geniş bir kilise toprağı miras kalmıştır. Vardan Mamikoni, Ermeni alfabesinin yaratıcısı Mesrop Maştots'un öğrencisi olmuştur.

Diğer soylu aileler arasında Mamikoni, Armenia eyaletinin valisi olmaya devam eden Part Arşak ailesinden sonra ikinci derece önem taşıyan bir konumdaydı. Son Part Arşakların da tarih sahnesinden ayrılmasından sonra Mamikoniler, Pers derebeylerinin dayattığı sınırlar içinde eyaleti yönetmeye başlamıştır.

Marzpan Vahan Mamikoni'nin emriyle onun çocukluk arkadaşı Lazar Parpetsi (Mamikonilerle aile bağları vardı; ayrıca Vahan'ın annesi tarafından büyütülmüştü), Favstos Buzand'ın "Ermenistan Tarihi" adlı kitabının devamı niteliğinde aynı isimle bir kitap daha yazmıştır. Kaynak olarak Lazar, Agafangel, Favstos Buzand ve Koryun'un efsanevi yazılarını kullanmış; Horenatsi ve Yegişe'nin eserlerinden pek çok husus aktarmıştır. Bu eserler Hristiyan kaynaklarından kopya edilmiş, isimleri değiştirilmiş veya Ermenilere ve Ermeniceye uyarlanmıştır. Bu anlamda içerik bakımından çok fazla efsane ve dolayısıyla sahte kurgu içermektedir.

7. yüzyılın ortaları itibariyle Arap Hilafet devrinin başlamasıyla birlikte Mamikoni ailesi tüm mal varlığını ve siyasi ağırlığını kaybetmiştir.

Bagratuniler (4.-11. yüzyıl)

Bagratuniler (veya Bagratidler), en önemli prens (küçük şehir ve bölgelerin valisi) hanedanlarından olan feodal bir ailedir. 4. yüzyılın başlarından 1045'e kadar Kars bölgesinde (Türkiye) ve Sevan Gölü'nde (Ermenistan) varlıklarını sürdürmüş önemli bir hanedanlıktır.

Ermeni tarihçi Horenatsi'ye göre Bagratuni sülalesi, Babil Kralı II. Nebukadnezar'ın müttefiki olan Kral II. Hayk tarafından Ermenistan'a getirilen Yahudi kökenli tutsaklardan biri olan Prens Şambot'un soyundan gelmektedir. Bazı modern tarihçiler bu iddianın bir efsane, yani soykütüksel bir peri masalı olduğunu belirtmektedir. Bagratuniler önce Güneş tanrısından geldiklerini, daha sonra Hristiyanlığı kabul ettikten sonra efsanevi Hayk'tan geldiklerini, en sonunda da Yahudi kökenli olduklarını iddia etmişlerdir. Bagratuniler, Arşak Hanedanı'ndan göreve gelen valilerin taç giyme törenlerini icra etmiştir.

Gürcülerde bu hanedanın eski adları Bagratoniana, Bagratuniani ve Bagratovani şeklindedir; daha sonra Bagrationi olarak değiştirilmiştir. Bu isimler, Ermeni Bagratuni ve modern adı Bagratid gibi, "Bagrat'ın çocukları" veya İran kökenli bir soyadın kökü olan "Bagrat'ın kurduğu ev" anlamlarına gelmektedir. Bagratid

Hanedanı'nın kökeni halen Gürcü ve Ermeni bilginler arasında bir tartışma konusudur. Gürcü âlimler Bagrationilerin Gürcü kökenli olduğunu iddia ederken, Ermeni ve Batılı âlimler onları Ermeni Bagratuni'nin bir kolu olarak görmektedir.

481 yılında Bagratuni II. Saak, Pers mahkemesi tarafından Ermenistan marzpanı olarak atanmış ve Vahan Mamikoni ile birlikte Hristiyanların Zerdüştlere karşı ayaklanmasına katılmıştır. Pers birlikleriyle yaptığı bir savaşta 482 yılında hayatını kaybetmiştir.

Saak Bagratuni, Horenatsi'nin hamisi olup kendisine "Ermenistan Tarihi" yazma talimatını veren kişidir. Ermeni tarihçiliğinin babası olan Horenatsi'nin hayatı hakkında güvenilir bir bilgi yoktur; ancak bazı bilim adamları 5. yüzyılda değil, 7.-9. yüzyıllar arasındaki dönemde yaşadığını ileri sürmektedir. Bu da Bagratuni hakkında güvenilir veri bulunmadığı anlamına gelmektedir.

1045'te Bizanslılar, Bagratuni klanının merkezi olan Ani şehrini ele geçirerek varlıklarına son vermiştir. Klanın son temsilcisi olan II. Gagik'e Orta Anadolu'da (Türkiye) bir askeri-idari birim olan Harsianos bölgesi verilmiş ve 1079/1080 yılında yine Bizanslılar tarafından öldürülmüştür.

Artsruni (4.-11. yüzyıl)

Artsruniler veya Artsrunidler, en önemli Ermeni feodal ailelerinden biridir.

Ermeni tarihçi Horenatsi, Artsruni klanının atalarının Asur kralı Sanherib (annesi Yahudi Ataliya ve büyükannesi Yahudi Yaba olan) olduğunu bildirmiştir. Bu bakımdan Bagratuni ve Artsruni'nin torunlarının Yahudi kanına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu sülalelerin temsilcilerinin evlilik birlikleri de mevcuttur.

Artsruni sülalesi 4. yüzyıldan beri bilinmektedir. Başlangıçta Artsruniler, Adamakert'e (şimdiki Van ilinin Başkale ilçesi, Türkiye) ve Albak/Elbak bölgesine (Baskale ilçesi dolaylarındaki tarihi bölge) hükmetmiştir. 7. yüzyılın sonunda Artsruniler, daha önce Rştuni Ailesi'ne ait olan Van Gölü'nün güney ve doğusundaki bölgeleri de topraklarına katmış ve Van şehri Artsruni topraklarının merkezi haline gelmiştir. 8. yüzyılda bu hanedanlık, topraklarını Vaspurakan'a kadar (güneydoğu Türkiye ile kuzeybatı İran arasındaki tarihi bölge) genişletmiştir.

9. yüzyılın başlarında Arap Halifeliği altında olan Artsruniler, Bagratuni ailesi ile rekabet etmiş, 1021 yılına kadar Vaspurakan'ın prensleri olmuştur. Aynı yıl, Vaspurakan'ı ele geçiren Bizanslılar, onları Orta Anadolu'ya yerleştirmek üzere

Sevastia'ya (şimdiki Sivas ili, Türkiye) göçe zorlamıştır. Bu aşiretin temsilcilerinin bir kısmı Van civarında yaşamaya devam etmiş ve Ahtamar (Akdamar) Katolikosluğu görevini üstlenmiştir. 1071'de Artsruni klanı ortadan kalkmıştır.

Syuniler (3.-11. yüzyıl)

Bir efsaneye göre Syuni Sülalesi, Ermenilerin efsanevi atası Hayk'ın soyundan gelmekte olup yüzyıllar boyunca Syunik olarak bilinen topraklarda yaşamıştır.

Syuni tarihinin erken dönemleri hakkında bilgi azdır. 4. yüzyılın başında Armenia eyaletinde Hristiyanlığın kabulüne aktif olarak katıldıkları ve dinî derecesini elde etmede ilk katolikos Gregory'ye, Kayserya'ya (şimdiki Kayseri şehri, Türkiye) kadar eşlik ettikleri bilinmektedir. Ayrıca Mesrop Maştots'a okul kurmada ve mezhepçilikle mücadelede yardımcı olmuşlardır.

13. yüzyılın sonlarında yaşayan Ermeni tarihçi Stepanos Orbelyan, Syuni klanının tarih boyunca diğer feodal hanedanlarla yani Part kökenleri bulunan Arşak, Karen ve Bagratuni klanları ile kan ve evlilik bağlarıyla bağlı olduğuna dikkat çekmiştir. Daha sonraki dönemlerde Araplar ve Türklerle yakın ilişki kuran Syuni ailesinin arazilerine Bagratuni Ailesi tarafından el konulmuştur.

Gnuni (4.-9. yüzyıl)

Gnuniiler, Van Gölü'nün kuzey kıyısındaki Arçes, Arberani ve Berkerm şehri de dâhil olmak üzere Aliovit bölgesine hükmeden soylu bir ailedir.

Ermeni tarihçi Horenatsi, Gnuni ailesinin kökeni hakkında, atalarının Asur kralı Sanherib (annesi Yahudi Ataliya ve büyükannesi Yahudi Yaba olan) olduğunu söylemiştir. Böylece Bagratuni, Artsruni ve Gnuni ailelerinin Yahudi kanı taşıdığı anlaşılmaktadır.

Gnuniiler, şölenlerde içeceklerin ve diğer hizmetlerin sunumundan sorumluydu. Ermenilerin 850 yılında Arap ostikanına (emir veya vali) karşı ayaklanmasından sonra bazı Ermeni prensleri yok edilmiş, bazıları da esir alınmış; Gnuni Ailesi de mallarını kaybetmiştir.

Arap emirlerine Ermeniler tarafından "ostikan" denilmiştir. Ostikan, Orta Farsçada "sadık, güvenilir, hükümdarına yakın kişi" anlamlarına gelmektedir. Bu terim, bu anlamıyla Ermeni yetkililerinin yanı sıra Pers krallarının ve Bizans imparatorlarının temsilcileri hakkında da kullanılmıştır. El-Arminiyya vilayetinin emirleri ise Araplardı. Bagratuniler, Mamikoniler, Artsruniler, Gnuniiler, Antsevatsiler (ayaklanmadan sonra Artsruni ailesi onların topraklarına sahip olmuştur) ve diğerleri gibi Ermeni prens ailelerinin kendi mülkleri vardı.

Amatuniler (4.-8. yüzyıl)

Amatuniler bir Ermeni feodal klanıdır. Horenatsi, Amatunilerin Yahudi kökenli olduğunu iddia etmiştir. Başka bir iddiaya göre ise Hazar-Medyan veya Mannean, yani İran kökenlidirler.

Amatuni prensleri, Armenia eyaletinde vergi toplamaktan sorumluydu. Önceleri Van ve Urmiye gölleri arasındaki Artaz bölgesine, daha sonra Sevan Gölü'nün batısındaki Aragatsotn (Ermenistan) bölgesine sahip olmuşlardır. 791'de Şapuh Amatuni, oğlu Amam ve yaklaşık 12.000 destekçisiyle birlikte Bizans İmparatorluğu'na göç etmiştir.

Rştuni (M.Ö. 1. yüzyıl-705)

Horenatsi'nin aktardığına göre M.Ö. 1. yüzyılda, Syuni boyundan gelen Barzapran Rştuni, sülalesiyle birlikte Van Gölü üzerindeki Ahtamar (Akdamar) adasına yerleşmiştir. Bazı Ermeni tarihçilerine göre ise klanın adı Urartu kökenli olup, Rştuniler M.Ö. 735-713 yılları arasında hüküm süren ve Urartu kralı olan I. Rus'un soyundandır. Ailenin ilk güvenilir temsilcisi Manuçer Rştuni yaklaşık 330 yılına kadar yaşamıştır. "Manuçehr", "Manuçar" veya "Manuçih", "gökyüzünün yüzü" anlamına gelen Farsça bir erkek adıdır.

Bu hanedanlık her zaman Bizans'la karşı karşıya gelmiş; önce Sasaniler'i, ardından Arap Hilafetini desteklemişlerdir. Bu ailenin en önemli üyesi olan Theodoros, 7. yüzyılın başında Armenia vilayetinin marzpanı, daha sonra Armenia eyaletinde (638-655) bir işhan (prens) idi. Van şehrine, çevresine ve Van Gölü üzerindeki adalara sahip olmuşlardır. Daha sonra Rştuni ailesinin arazileri, Artsruni ve Mamikoni aileleri tarafından ele geçirilmiştir.

Horhoruni (yaklaşık 5.-9. yüzyıl)

Feodal Horhoruni ailesinin temsilcileri eyalet valisi emrindeki "malkhaz" idiler; yani güvenlik görevlisydiler. Van Gölü'nün batısındaki bölgede Horhorunik'i yönetmişlerdir.

Horenatsi'nin verdiği bilgilere göre Horhoruni klanı, Hayk'ın oğlu olan Khor'un soyundan gelmektedir. Bazı araştırmacılara göre de klanın oluşumu Hurilere dayanmaktadır. Huriler, M.Ö. 3. binyılın ikinci yarısında kuzey Mezopotamya topraklarında ortaya çıkan eski bir halktır ve dilleri bilinmeyen bir dil grubuna aittir.

Ermeni prens aileleri büyük-güçlü ve küçük-zayıf olarak ikiye ayrılmaktadır. Şehzadeler savaş sırasında asker sağlamakla yükümlü olup üç ila yirmi savaşçı

göndermekteydi. Artsruni ailesi 30-40 asker gönderirken, Mamikoni ve Bagratuni gibi büyük klanların her biri ise 100-150 kadar savaşçı çıkarabilmekteydi.

Ermeni prensleri (önce naharar, daha sonra işkhan) ve onların aşiretleri arasındaki düşmanlık (Mamikoni ile Bagratuni arasındaki geleneksel mücadele), bazen yüzyıllarca sürmüştür. Çoğu zaman bu olay toprakların ele geçirilmesinden kaynaklanmış, kimi zaman ise inanç uğruna savaşmışlardır. Bunun sebebi ise bazı klanların uzun süre Hristiyanlığa geçmeyip Zerdüşt olarak kalmasıydı. Genellikle bir klanın temsilcisinin diğerinin temsilcisini öldürmesi, yani kan davası durumu söz konusu olmuş; bazen anne ve babalarını veya Zerdüşt olarak kalan yakın akrabalarını öldürmüşler bazen de nahararlar valiye isyan etmişlerdir.

Ermeni tarihçiler genellikle hanedan ağacını İncil'deki "Ermenilerin Hayk Atası"na veya Yahudilere dayandırmıştır. Horenatsi'ye göre Bagratuni, Artsruni, Gnuni ve Amatuni ailelerinde Yahudi kanı bulunmaktadır.

Arapların hâkim olduğu dönemde, 650'den yaklaşık 1000 yılına kadar, Ermeni aşiretlerinin Hristiyanlaşması neredeyse tamamlanmıştır.

Arşak Hanedanı, Part Arşaklarının küçük kolu olup 216'dan sonra Armenia eyaletinin kalıtsal valileri olmuştur. 224 yılında tarihi Pars bölgesinden gelen Sasaniler, iktidarı Partların elinden almış ve Part Krallığı, İranlıların krallığı haline gelmiştir. Ancak değişen sadece isim olmuştur denilebilir; öyle ki Orta Asya yerine Pars'tan bir İran hanedanı iktidara gelmiştir. Yeni iktidarı tanıyan Part klanları mülklerini ve konumlarını korumuş, aynı şekilde Arşak klanı da Armenia eyaletini yönetmeye devam etmiştir. 4. yüzyılın sonundan itibaren Arşaklar Hristiyanlığı kabul ederek Bizanslıları sık sık ve açıktan desteklemiştir. Bu olaylar Sasanilerin sabrını taşırılmış ve 428 yılında Arşak Hanedanı'nın sonunu getirmiştir.

Bundan önce vali ve katolikos tarafından temsil edilen Arşak ve Mamikoni aileleri, Mesrop Maştots'a Ermeni alfabesini oluşturma talimatını vermiştir. Böylece bu yeni alfabeye göre Ermeni dili oluşturulmuş, İncil yeni bir dile çevrilmiş, okullar açılmış ve Ermeni halkının inşa süreci başlamıştır.

Arşak ve Mamikoni klanları (aralarında aile bağları bulunmaktaydı), Favstos Buzand'a "Ermenistan Tarihi"ni (M.S. 387'ye kadar olan olayları anlatmaktadır) yazması talimatını vermiştir. Bu anlamda Buzand, efsanevi fikirlerle dolu bir tarihi destan olan eserin sözde ilk yazarıdır.

Öte yandan Amerikalı tarihçi Nina Garsoyan, “Ermenistan Tarihi”nin 470 yılında, dünya tarihindeki olaylardan genellikle bihaber olan bir Ermeni tarafından yazıldığını iddia etmiş ve yazarın aynı zamanda bir rahip olduğunu öne sürmüştür.

Genel olarak Ermeni alfabesinin, dilinin, kültürünün, tarihinin ve halkının inşa sürecinin ana unsuru kilisedir. Bugün Ermeniler için kilise bir dindir ve devletin üzerinde bir konuma sahiptir.

4. yüzyılın başında Ermenistan eyaletinde çoğunluk olarak Pers Part kabileleri ve klanları, Yunanlılar, Yahudiler, Suriyeliler ve diğer gruplar bulunmaktaydı. Bu anlamda Ermenilerin Part kökenli olma olasılığı çok yüksek olup, Hristiyanlığın kabulünden sonra da Hristiyan ve Yahudi kökenli olduklarını öne sürmeye başlamışlardır.